

Nådefader

– eller den af mystikken prægede Nådestol?

Af Hans Blosen

I den kristne ikonografi findes mange motiver, og de kan undertiden være ganske specialiserede. De hviler gerne på dybe teologiske refleksioner, som de blev gjort, snart i klostre og hver orden kunne have sine foretrukne, blandt lærde i de sekulariserede domkapitler eller i strømninger, som havde hjemme i særlige århundreder af middelalderen som f.eks. mystikken.

I nærværende artikel skal to sådanne motiver underkastes særskilt analyse, nemlig Nådefader og Nådestol. Sidstnævnte er så langt det mest almindelige. Nådefader er faktisk så specialiseret, at det ikke engang forekommer, når man foretager en søgning på det i ordnet.dk.¹ Det forekommer ene og alene i det encyklopædiske tobindsværk om middelalderlig dansk kirkekunst, nemlig det af Sissel F. Plathe og Jens Bruun redigerede: *Danmarks Middelalderlige Altertavler – og anden billedbærende kirkeudsmykning af betydning for liturgien og den private andagt*. Et katalog, som udkom på Syddansk Universitetsforlag i 2010. I dette værk indgår ordet Nådefader i beskrivelsen af flere end 60 monumenter og defineres derudover i værkets leksikon på side 1382: ”Gudfader, oftest siddende, med sin døde og opstandne Søn stående foran sig.”²

Ikke tilfældigt minder ordet Nådefader om det fra ikonografien kendte ord Nådestol. Og spørgsmålet er, om de to udgivere ikke for hurtigt har etableret et nyt motiv. Argumentet her skal i hvert fald være, at de ikke tilbundsgående får den mystiske dimension af Nådestolsforståelsen med i deres betragtninger.

1 Søgning på ordnet.dk (12.12.2021) viser: 0 forekomster. Søgning på lex.dk (12.12.2021) viser: 3 forekomster, alle i kirkebeskrivelser, heraf én i Den Store Danske Encyklopædi, to i Trap Danmark.

2 ”døde og opstandne” skaber uklarhed. Der kan være tvivl om, om Kristus på de pågældende monumenter, der står i forbindelse med lidelseshistorien, skal betragtes som ”død” (med lukkede øjne) eller ”levende” (med åbne øjne). Den ”opstandne” ville derimod knytte Kristus til opstandelsen, dvs. til påskebegivenhederne.

Nådestol

Nådestol, tysk Gnadenstuhl, er oprindelig en teologisk terminus fra Luthers bibeloversættelse (ODS bd. 14, sp. 818). Omkring 1900 bliver den overført til kunsthistorien og betegner siden dengang i den internationale ikonografi for middelalderlig kunst (maleri eller skulptur) fremstillingen af Treenigheden med Gudfader, der holder den korsfæstede Kristus foran sig, og med Helligåndsduen, der er obligatorisk for Nådestolen og således gennemgående findes i maleri, mens den kan være gået tabt i skulpturen.

Hos Plathe/Bruun defineres Nådestol i leksikon på side 1382: "Gudfader, siddende, med sin Søn på korset foran sig, nogle gange også med Helligåndsduen, hvorved gruppen bliver til en Treenighedsgruppe." Modifikationen m.h.p. forekomsten eller manglen af Helligåndsduen, der – som anført ovenfor – er obligatorisk for Nådestolen, bliver klarlagt, når man gennemgår eksempelmaterialet hos Plathe/Bruun. Ifølge min private optælling forekommer Nådestol i 27 eksemplarer:

1. Heraf med due i 2 eksemplarer: Boeslunde Kirke, s. 128, på en malet alterbordsforside, med artiklens karakteristik: "Nådestol". Valløby Kirke, s. 1098, på en malet fløjaltertavle, med artiklens indledende karakteristik: "Nådestol", i artiklens detaljerede beskrivelse omtalt som "Treenigheden".

Begge eksemplarer optræder i malerier.

2. Uden due i 25 eksemplarer, som alle er fragmentariske skulpturer (enten som enkeltperson eller persongruppe, uden retabel eller med sekundært, restaureret eller nyt skab). Manglen af Helligåndsduen er altså begrundet i skulpturenes fragmentariske tilstand.

Sammenhæng mellem Nådestol og Nådefader

En sammenhæng mellem Nådestol og Nådefader etableres hos Plathe/Bruun i indledningens afsnit "Teologi og billede", s. 31:

Allerede i århundreder havde krucifikset, det centrale, men isolerede, billede af Kristi offer for menneskenes skyld, været accepteret som en uundværlig del af den kristne ikonografi. Men nu kom der, med udviklingen af motivet Nådestolen, Gudfader som fremviser krucifikset med den korsfæstede Søn, et mere livsnært perspektiv, måske som et sidestykke til Maria med Barnet. Motivet udvikledes videre til at vise en faders sorg over sin døde Søn; i gruppen Nådefader³ holder faderen sin døde eller døende Søn i

3 Hertil fodnote 27 hos Plathe/Bruun: "Motivet Nådefader er udskilt fra Nådestol,

sine arme; Sønnen er vist i et naturligt størrelsesforhold efter, at han er taget ned fra korset, igen et identifikationspunkt for almindelige mennesker.

Reduktionen af Nådestolen fra Treenighedsfremstilling (jf. ovenfor) til en ”tohed”, Gudfader og den korsfæstede søn, fører på afveje. Alerede parallellen med Maria og barnet er misvisende.

Fortolkningen af ”toheden” på et nyt udviklingstrin, ”faders sorg over sin døde Søn”, den såkaldte Nådefader-gruppe, ser bort fra, at dette trin i virkeligheden fortsat er en Treenighedsfremstilling, principielt også med Helligåndsdue. Der fokuseres på dette udviklings-trin imidlertid ikke på ”en faders sorg over sin døde [eller levende/døende?] Søn”⁴, men på Kristus som smertensmand, der med sine lidelsessår af Gudfader stilles frem for beskueren til fordybelse og meditation.⁵

Motivets benævnelse med ordet Nådefader stammer, som den tilknyttede fodnote viser, fra en svensk kilde som långiver, nemlig Gundis Bringéus: *Nådafadern. Ett passionsmotiv i senmedeltida kyrkokunst*, Stockholm 1998. Ordet Nådefader/Nådafadern lægger hovedvægten på Gudfader og ikke på Kristus som smertensmand.

Materiale om Nådefader

Eksemplarer med Nådefader hos Plathe/Bruun omfatter efter min private optælling 64 tilfælde:

1. Heraf med due i 5 eksemplarer: Abild Kirke, s. 50-52. Karakteristik: ”Treenighedsgruppe, Nådefader og Helligåndsdue”; Hornbæk Kirke, s. 402-404. Karakteristik: ”Treenigheden med Nådefader”. I beskrivelsen omtalt som ”Treenighedsgruppe med Nådefader”; Løgumkloster, s. 589. Karakteristik: ”Nådefader”. I beskrivelsen omtalt som: ”oprindeligt Treenigheden, nu Nådefadergruppe”; ”Helligåndsdue, nu under prædikestolens lydhimmel i Grindsted Kirke” (dvs. at

se Bringéus 1998.”

4 Gudfaders ansigt kan vise sorg eller strenghed, eller være udtryksløs. Kristi øjne kan være åbne eller lukkede.

5 Plathe/Bruuns leksikon indeholder intet selvstændigt stikord ”Smertensmand”. Derimod findes på side 1379 under bogstav K det samlede udtryk ”Kristus som Smertensmand” (uden tværhenvi-
sing til ”Nådefader”). Om ”Kristus som Smertensmand” oplyses: ”maleri på monstransskabslåger”, med henvisninger til Hee, Løgumkloster, Nybøl, Rinkenæs og Sønderborg S. Marie. På grund af denne indskrænkning til monstransskabslåger henvises der ikke til den mest kendte danske træskulptur af en smertensmand i Mariager Kirke. Den behandles til gengæld omhyggeligt på side 625 under Mariager Kirke og er dér korrekt omtalt som ”Kristus som Smertensmand”.

duen er flyttet til Grindsted Kirkes prædikestol, s. 292). I beskrivelsens afsnit om istandsættelser, s. 590: "1925, under istandsættelsen forsvandt Helligåndsdue fra midtskabet; den dukkede siden op igen i Grindsted Kirke"; Oure Kirke, s. 740f. Karakteristik: "Nådefaderfiguren". I beskrivelsen omtalt som "Nådefader" (Helligåndsdue er måske senere kopi); Ravsted Kirke, s. 762f. Karakteristik: "Nådefader". I beskrivelsen omtalt som "Treenigheden".

2. Uden due i 59 eksemplarer: Næsten alle eksemplarer er fragmentariske (isoleret enkeltperson eller persongruppe uden retabel, delvis i gammelt retabel, delvis i sekundært, restaureret eller nyt retabel).

De fem eksemplarer med due viser, at det drejer sig om Treenighedsfremstillinger (= Nådestole). I beskrivelsen af disse fem eksemplarer med due blandes kriterier fra definitionerne for Nådefader og Nådestol sammen. "Treenighed" og "Helligåndsdue" indgår ikke i definitionen for Nådefader, men anføres kun i definitionen for Nådestolen. Særlig problematisk er beskrivelsen af Løgumkloster-eksemplaret, der dels på grund af sin nuværende tilstand, hvor Helligåndsdue mangler, karakteriseres som Nådefader, men samtidig beskrives som "oprindeligt Treenighed", da den manglende Helligåndsdue kendes fra Grindsted Kirkes prædikestol. Beskrivelsen bør selvfølgelig basere sig på den oprindelige og planlagte tilstand som "Treenighedsfremstilling" (= Nådestol).⁶

Nådestolen – og dens variant

Konfusionen og sammenblandingen af kriterierne beror på, at Plathe/Bruun som udgangspunkt vælger den svenske publikation og undgår den internationale ikonografis karakteristik og beskrivelse af Nådestol-motivet, som den fx fremgår af *Lexikon der christlichen Ikonographie*: "Der Gnadenstuhl: Gott Vater hält das Kreuz mit dem Sohne, seit dem 13. Jh. auch den Schmerzensmann ohne Kreuz, zw.[zwischen] beiden schwebt die Taube. Der Begriff stammt von Luther. Er erwuchs aus der Übersetzung von Hebr. 9, 5 [*recte*: 4, 16!]] "thronum gratiae" u. wurde von dort auf den Deckel der Bundeslade

6 Ifølge den nyeste undersøgelse stammer Helligåndsdue i Grindsted ikke fra Løgumklosters altertavle, men har tidligere svævet over døbefonten i Løgumkloster, hvor den muligvis har en ældre historie bag sig, idet den formodes at have tilhørt en Løgumklostertavle fra Hans Brüggemanns værksted; jf. Niels T. Sterum: "Middelalderinventar fra Løgumkloster Kirke", i: *Kirkeblad for Løgumkloster Sogn*, nr. 35, 2021, s. 2-5, specielt s. 4f. Derfor skal Løgumkloster regnes under gruppe 2 (uden due). – Uanset at Helligåndsdue i Grindsted åbenbart ikke stammer fra den nuværende altertavle i Løgumkloster, antyder eksemplaret, at nogle af de manglende Helligåndsdue på altertavler senere kan have fået en ny funktion over døbefonte eller under prædikestolets lydhimmel.

übertragen (lutherisch 2 Mos 25, 17-22; 3 Mos 14).” [...] ”F. X. Kraus hat den Begriff [1897] in die Kunstgeschichte eingeführt.”⁷

Begrebet Nådestol findes altså som betegnelse for middelalderens fremstilling af Treenigheden i en ældre/oprindelig form og en yngre/sekundær variant. I varianten er den oprindelige forms korsfæstede Kristus erstattet med Kristus som smertensmand i (nogenlunde) samme størrelse som Gudfader og (normalt) stående foran eller ved siden af Gudfader. Herved fokuserer varianten klart på Kristus, der viser sine sår frem, og hvis lidelsessår Gudfader så at sige stiller til skue. Kristus i skikkelse som smertensmand opfordrer som andagtsbillede beskueren til medfølelse og meditation. Varianten er fortsat en fremstilling af Treenigheden og omfatter derfor principielt også Helligåndsduen, selvom den mangler i fragmentariske eksemplarer.

Specielt for Danmark har Ulla Haastrup allerede for ca. 50 år siden beskrevet de to former for Nådestolen i *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder*, 2. opl. 1981 (1. opl. 1956-1978) bd. 12, sp. 415-420 med inddragelse af ”Imperialissima-mesterens” altertavle i Hald Kirke ved Randers som tydeligt eksempel for varianten: ”Lige omkr. 1500 kommer en ny type N.[nådestol] til Da.[Danmark]. Det vigtigste træk er, at Kristus er levende og lige så stor som faderen. I de fleste eks. er Kristus smertensmanden [...], som med højre hånd viser sin sidevunde. [...] Den rigeste udformning af denne type findes i Hald kirkes altertavle (Randers Amt, tidl. Skt. Morten, Randers), skåret af Imperialissimamesteren o. 1500. Foruden den kronede fader, som fremviser den stående smertensmand, der står på verdenskuglen, ses de fire evangelistsymboler og syv engle, hvoraf de fem med passions-symboler⁸, de to holder et klæde under Kristus.”

Skiftet fra Nådestolens oprindelige form til varianten med smertensmanden kan belyses med et udvalg af illustrationer (se Tillæg):

1. Nådestolen, oprindelige form
Alabastrelief, ca. 1300
Soest/Westfalen, Wiesenkirche

2. Nådestolen, variant med smertensmanden
Bogmaleri, ca. 1400
Oxford, Keble College, MS. 35

7 W. Braunfels: ”Dreifaltigkeit”. I: *LCI* bd. 1 (Sonderausgabe Freiburg i.Br. 1974), sp. 525-537, specielt sp. 535. Jf. også Bengt Ingmar Kilström: ”Nådestolen”. I: *Kulturhist. Leksikon for Nordisk Middelalder*. 2. opl. 1981, bd. 12, sp. 415-420 og Ulla Haastrup (i afsnittet om Danmark) sp. 420-421.

8 Rettere: arma Christi, lidelsesredskaber.

3. Nådestolen, variant med smertensmanden
 Fløjaltertavle, midtskabet, ca. 1500, uden due
 ”Imperialissima-mesteren”
 Hald Kirke, tidligere Helligåndskloster, Randers

4. Nådestolen, variant med smertensmanden
 Fløjaltertavle, midtskabet, ca. 1480, uden due
 Østbirk Kirke, tidligere Ring Kloster

”Imperialissima-mesterens” altertavle i Hald Kirke

Den træskårne altertavle blev, som en i dag forsvunden inskription viste, i året 1500 opstillet i Skt. Mortens Kirke i Randers, som var Helligånds-ordenens klosterkirke.⁹ Opstilligen var foranlediget af klostrets grundlægger og første prior Jens Mathiesen (Johannes Mathiæ). På det centrale skab fremstilles Nådestolen i variantformen. Helligåndsdue mangler (er bortkommet?), men inskriptionen forinden viser, at det drejer sig om en Treenighedsfremstilling: ”Sanctissima deitas et una vera deitas”¹⁰.

Altertavlen gennemgås detaljeret hos Plathe/Bruun, s. 312-314 (under Hald Kirke), hvor centralbilledet gennemgående beskrives som Nådefader. Selvom Nådestolens oprindelige og variantens sekundære form begge er fremstillinger af Treenigheden, er forskellen markant. Kompositorisk, fordi hovedvægten i varianten er flyttet til Kristus; indholdsmæssigt, idet smertensmanden med fremvisning af lidelsessårene er trådt i stedet for den korsfæstede, og af Gudfader fremstilles for beskueren til tilbedelse, indlevelse og meditation. Ændringerne er så fundamentale, at de må formodes at pege på et specielt teologisk program. Fordybelsen i og meditationen over Kristi lidelse har sine rødder i Bernhard af Clairvaux’ (ca. 1090-1153) mystik, der udvikles i et dobbeltspor: dels som ”brudemystik”, der tager udgangspunkt i Bernhards prædikener over Højsangen, i hvilke Kristus tolkes som brudgommen og menneskesjælen som den elskende brud, dels i hans ”sår- og lidelsesmystik”, der tager udgangspunkt i medfølelsen

9 Jørgen Nybo Rasmussen: ”Randers Helligåndskloster”. I: *Skt. Mortens Kirke i Randers 1494-1994*. Randers 1994, s. 21.

10 *et una vera deitas* forudsætter implicit en foranstillet modsætning: *Sanctissima trinitas*. Der foreligger i inskriptionens nuværende form måske en fejl, der eventuelt skyldes en af restaurationerne: *deitas* i stedet for det forventede *trinitas*, eventuelt med forkortelsestegn. - Allerede tidligt synes der at være opstået problemer med læsning af inskriptionen, jf. Marmora Danica, bd. 2, 1741, s. 121: *Tabula Altaris cœlaturæ antiquioris ostendit primò Sacrosanctam Trinitatem sive tres Divinitatis Personas, cum subscriptione: Sanctissima & una vera Dei Trinitas. Alii legunt: Sanctus unus Deus & una vera Deitas*.

med den lidende Kristus.¹¹ I den forstand skal varianten med smer- tensmanden opfattes som udtryk for bernhardisk lidelsesmystik.¹²

Jens Mathiesens ”åndelige profil”

Forbindelsen af centralbilledet på ”Imperialissima-mesterens” alter- tavle i Hald Kirke med bernhardisk lidelsesmystik er særlig nærlig- gende i dette tilfælde, da vi i nogen grad er bekendt med Jens Ma- thiesens teologiske horisont. Den fremgår af to manuskripter fra hans hånd, der opbevares på Det kongelige Bibliotek og hovedsageligt indeholder afskrifter af tekster af middelalderens store teologer, my- stikere og helgener: Bernhard af Clairvaux, Frans af Assisi og Bona- ventura. Ny Kgl. Saml. 120 kvart, bl.a. med afskrift af Bernhards fem bøger om formaninger til pave Eugenius III., Bernhards egen elev, og – i vor sammenhæng vigtigst – Ny Kgl. Saml. 134 kvart, bl.a. med afskrift af Pseudo-Bernhards ”Salutatio ad Christi membra” (Hilsen til Kristi (martrede) lemmer), der middelalderen igennem blev til- skrevet Bernhard af Clairvaux, men i virkeligheden blev forfattet kort før 1250 af Arnulf af Louvain/Leuven/Löwen, cistercienser ligesom Bernhard. Det drejer sig om en digt- eller sangcyklus ”Ad singula membra Christi patientis” (Til den lidende Kristus’ enkelte lemmer), en meditationstekst, der omhandler fordybelsen i den lidende Kristus’ fødder, knæ, hænder, bryst med sidesår og ansigt – hvert trin i 5 stro- fer.¹³

Eksempel: meditationen over Kristi sidesår:¹⁴

Salve, salve, summe, bonus,	Vær hilset, du højeste, du gode,
ad parcendum nimis pronus!	der altid er rede til tilgivelse!
Membra tua macilenta	Dine magre lemmer
quam acerbe sunt distenta	hvor hårdt er de spændt ud
in ramo crucis torrida.	på korsets tørre træ!
Salve, latus salvatoris,	Vær hilset, du frelserens sidesår,

11 Arnold Angenendt: *Geschichte der Religiosität im Mittelalter*. Darmstadt 1997, s. 65.

12 I Ulla Haastrups beskrivelse [fodnote 7] savner man kun den teologiske forstå- elsesramme: mystikken.

13 Jørgen Nybo Rasmussen: Randers Helligåndskloster [som fodnote 9], s. 25f. Jf. endvidere F.J. Worstbrock: Arnulf von Löwen. I: *Die deutsche Literatur des Mit- telalters*. Verfasserlexikon. 2. opl., bd.1, 1978, sp. 500-502 og F. Brunhölzl: ”A. von Löwen”. I: *Lexikon des Mittelalters*. Studienausgabe. Bd. I, 1999, sp. 1020.

14 Arnulf von Leuven: ”Salve, salve, summe, bonus”. I: *Lateinische Lyrik des Mit- telalters*. Ausgewählt, übersetzt u. kommentiert v. Paul Klopsch. Stuttgart 1985, s. 444-448. – Endnu i protestantismens pietistiske mystik-tradition anføres tek- sten under Bernhards navn fx i Dietrich Buxtehudes kantatecyklus ”Membra Jesu nostri patientis sanctissima”, jf. CD Naxos 8.553787.

in quo latet mel dulcoris,	i hvilket der er gemt honningens sødme,
in quo patet vis amoris,	i hvilket der viser sig kærlighedens magt,
de quo scatet fons cruoris, qui corda lavat sordida.	fra hvilket der flyder blodets kilde, der vasker urene hjerter rene.
[...]	[...]
Plaga rubens, aperire, fac cor meum te sentire, sine me in te transire, vellem totus introire, pulsanti pande pauperi.	Du skal åbnes, røde sårmærke, lad mit hjerte føle dig, lad mig gå op i dig. Jeg vil gå helt ind i dig, Favn mig arme, der banker på.

Konklusion

Både "Nådestol" og "Nådefader" betegner middelalderens fremstillinger af Treenigheden, "Nådestol" står traditionelt – i international og dansk ikonografi – både for den oprindelige form med den korsfæstede Kristus og for den senmiddelalderlige variant med smertensmanden, "Nådefader" står siden 2010 alene for varianten. Skiftet fra den oprindelige form til varianten bør ikke forstås ud fra moderne psykologisk fortolkning som tiltagende åbning for beskuerens tilegnelse fra krucifiks via "et mere livsnært perspektiv" i Nådestol til "igen et identifikationspunkt for almindelige mennesker" i varianten¹⁵. Skiftet til varianten med smertensmanden begrundes derimod teologisk som fortolkning ud fra Bernhard af Clairvaux' mystik, specielt hans "lidelsesmystik". Mens denne forklaring i sig selv ligger nær, får altertavlen i Hald Kirke i den sammenhæng en nøgleposition, da prior Jens Mathiesen, der foranledigede altertavlens opstilling, samtidig bevidnede sin dybe interesse for Bernhards mystik i to autografe manuskripter, der ligger på Det kongelige Bibliotek. "Nådefader" til betegnelse af varianten med smertensmanden er i sin skæve fokusering på Gudfader misvisende og – i bedste fald – undværlig.

Mangelen af Helligåndsdue på flere af altertavlerne skyldes formentlig delvis almindeligt slid og tab, men kan også bero på bevidst fjernelse fra altertavlen m.h.p. anbringelse i en ny sammenhæng som isoleret helligåndssymbol over døbefonte og prædikestole.¹⁶

¹⁵ Plathe/Bruun, side 31.

¹⁶ Jf. fodnote 6 og *LCI* bd. 2, sp. 228, s.v. Heiliger Geist.

Tillæg

1. Nådestolen, oprindelige form
Alabastrelief, ca. 1300
Soest/Westfalen, Wiesenkirche

2. Nådestolen, variant med smertensmanden
Bogmaleri, ca. 1400
Oxford, Keble College, MS. 35

3. Nådestolen, variant med smertensmanden
Fløjaltertavle, midtskabet, ca. 1500, uden due
"Impersialissima-mesteren"
Hald Kirke, tidligere Helligåndskloster,
Randers

4. Nådestolen, variant med smertensmanden
Fløjaltertavle, midtskabet, ca. 1480, uden due
Østbirk Kirke, tidligere Ring Kloster